

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hâtîme, *Dîvân* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Dimaşk 1392/1972, neşredenin girişi, s. 6-27; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, Bibliothèque Nationale, nr. 2327, XVII, vr. 210; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 239-259; a.mlf., *A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal v.dğr.), Beyrut 1956; a.mlf., *el-Ketîbetü'l-kâmine* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1983, s. 239-245; a.mlf., *Künâsetü'd-dükkân* (nşr. M. Kemâl Şebâne), Kahire, ts. (Dâ-nü'l-kâtibî'l-Arabî), s. 156; a.mlf., *Reyhânetü'l-küttâb* (nşr. M. Abdullah İnân), Kahire 1401/1981, II, 202-205; a.mlf., *el-Lemhatü'l-bedriyye*, Kahire 1947; İbnü'l-Ahmer, *Neşîru ferâ'idü'l-cümân* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1968, s. 331-332; a.mlf., *Neşîrü'l-cümân* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1407/1987, s. 175-176; a.mlf., *Meşâhîrü's-şu'arâ'* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1406/1986, s. 156-157; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, 78; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-ħicâl*, I, 86; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtiħâc*, Trablus 1408/1989, I, 101-102; Makkarî, *Nefhu't-ṭib*, Kahire 1364/1945, I, 163; V, 360-361; VIII, 139-148; a.mlf., *Ezhârü'r-riyâz*, Kahire 1358-61/1940-42, I, 23, 205; II, 252, 259, 302, 346, 395; P. Boigues, *Ensayo biobibliográfico*, Madrid 1898, s. 331; Brockelmann, *GAL*, II, 335-336; *Suppl.*, II, 396; İbrahim es-Sâmer-râî, *Nuşûş ve dirâsât*, Bağdad 1965, s. 209-233; Halîfî, *Mu'cemü'üdebbâ'i'l-etübbâ'*, Necef 1356 hş., I, 45; Şeşen, *Fihrisü maḥṭûṭâti'l-ṭibbi'l-İslâmî*, s. 38; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 176; Abdülvehhâb b. Mansûr, *A'lâmü'l-Magrib*, Rabat 1986, IV, 361-370; Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Ṭib ve'l-etübbâ'*, Beyrut 1988, II, 151-186; Tâhâ Dinanah, "Die Schrift von Ibn Khâtima über die pest", *Archiv für Geschichte der Medizin*, XIX (1927), s. 27-81; M. M. Altuna, "Abenjatima de Almeria", *Religion y cultura*, I/4, Madrid 1928, s. 68-90; G. S. Colin, "Quelques poëtes arabes", *Hesperis*, XI, Paris 1931, s. 241; M. Kürd Ali, "Maḥṭûṭat ve maḥbû'at taḥşîli ğarazı'l-kâşîd", *MMIAdm.*, XVII/5-6 (1942), s. 358-363; J. Fernández Martinez, "El Almeriense Aben Jatima", *Actualidad Medica*, XLIV, Granada 1958, s. 403-404, 449-513, 566-580; S. Gibert, "Una Coleccion de 'tawriyas'...", *Etudes d'Orientalisme*, II, Paris 1962, s. 543-557; a.mlf., "Un tratadito de Ibn Jâtima", *al-Andalus*, XVII/1, Madrid 1953, s. 1-16; a.mlf., "Ibn Khâtima", *EL²* (Fr.), III, 860-861; E. M. Lopez, "La Obra historica de Ibn Jâtima de Almeria", *Al-Quantara*, X, Madrid 1989, s. 151-173; Yûsuf Rahîmî, "İbn Hâtîme", *DMBİ*, III, 391-392.

İSMAIL DURMUŞ

İBN HAVKAL
(İbn Hovâl)

Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali
en-Nasîbî el-Bağdâdî
(IV./X. yüzyıl)

Şûretü'l-arz adlı eseriyile tanınan
İslâm coğrafyacısı.

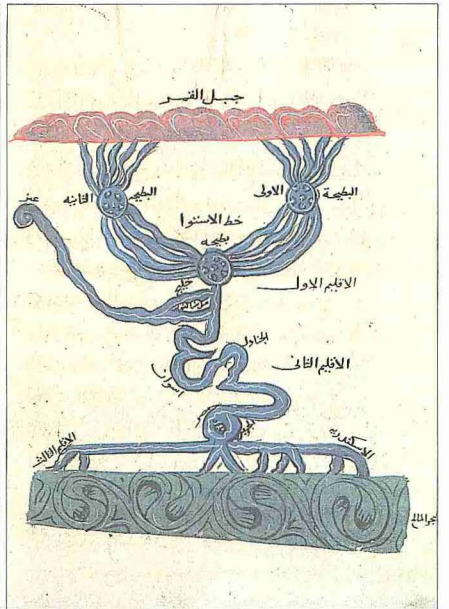
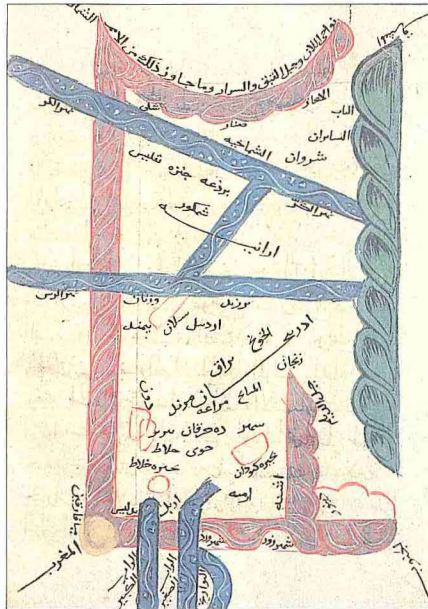
Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. 325'te (937) Bağdat'ta gördüğü bir olayı daha sonra anlatacak kadar hatırlaması ve 320'de (932) Medâ-

in'de şahit olduğu bir konuşmayı nakletmesi bu tarihten önce doğduğunu göstermektedir. Aslen Nusaybinlidir; çocukluğunu ve gençliğini Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta geçirmiş, öğrenimini bu şehirlerde tamamlamıştır. Hayatı hakkındaki bilgiler *Şûretü'l-arz* (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*) adlı eserinden elde edilmektedir. Gençliğinde Bağdat'ta ticaretle uğraşmış, bu arada çeşitli ülkelerden bahseden eserleri okuyup öğrendiklerini tüccar ve seyyahlardan dinlediği hâtralarla zenginleştirmiştir. Sonunda topladığı bilgilerin birbirinden farklı olması dikkatini çekmiş, okuduklarını ve duyduklarını gördükleriyle düzeltmek ve bilgisini artırmak için ticaret kervanlarına katılarak İslâm ülkelerini dolaşmıştır. 331-367 (943-977) yılları arasında İslâm dünyasında seyahat edip çağdaşı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî gibi daha çok bizzat tuttuğu seyahat notlarını esas alıp adı geçen eserini meydana getirmiştir. Bazı müellifler, kitabındaki ifadelerine dayanarak onun Fâtımî taraftarı olduğunu söylese de bu konuda kesin delil yoktur; nitekim koyu Sünî Sâmânîler'i de övmektedir. Muhtemelen Bağdat'a hâkim olan Büveyhîler'in kötü idaresi onu Fâtımîler için iyi ifadeler kullanmaya zorlamıştır.

İbn Havkal, 7 Ramazan 331 (15 Mayıs 943) tarihinde Bağdat'tan hareket ederek önce Arap yarımadasının çeşitli bölgelerini, 336'dan 340'a (947-951) kadar Kuzey Afrika ve İspanya ile Büyük Sahrâ'nın güney kısımlarını, 344'te (955) Mısır, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı, 350-358 (961-969) yılları arasında İran, Horasan ve Batı Türkistan'ı, 362'de de (973) Sicilya'yı dolaştı. 340 (951) yılına doğru Ebû Zeyd el-Belhî'nin öğrencilerinden coğrafyacı İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî ile tanıştı. İstahrî'nin isteği üzerine onun, hocası Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Şuverü'l-eḳâlîm* adlı eserini esas alarak yazdığı *Şûretü'l-arz* adlı kitabındaki haritaları ve bilgileri tashih etti. İstahrî'nin eserini görmesi yazmayı düşündüğü coğrafya kitabı üzerinde etkili oldu. Her ne kadar çalışmasının kaynağı bu eser ise de İbn Hurdâzbih, Ceyhânî ve Kudâme b. Ca'fer'in kitaplarından da faydalanmıştır.

Şûretü'l-arz, Belhî'nin tarzında kaleme alınmış bir İslâm dünyası coğrafya kitabı olup kısa bir takdimi takip eden iki ana bölümde meydana gelir. Birinci bölümde, dünya haritası ve eserin telifinde takip edilen metotla ilgili bilgilerin verildiği bir girişten sonra sırasıyla Arap yarımadası, Basra körfezi ve çevresi, Kuzey Af-

İbn Havkal'ın *Şûretü'l-arz* (*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*) adlı eserinden iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2934, vr. 25^b, 69^b)

rika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezîre ve Irak anlatılır; ayrıca her bölgenin haritası verilir ve açıklaması yapılır. İkinci bölümde İslâm dünyasının doğu yarısı yani İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Hazar denizi ve çevresiyle Batı Türkistan ele alınır ve her bölge anlatılırken gayri müslim komşu ülkeler hakkında önemli bilgiler verilir; Türkler, Ruslar, Güney İtalya şehirleri, Nübye ve Sudan hakkında anlatılanlar bu husustaki en güzel örneklerdir. Ebû Zeyd el-Belhî ve İstahri'nin eserleri, "es-Sûretü'l-Me'mûniyye (es-Sûretü'l-Hindiyye)" denilen haritanın tashihi ve yeniden yapılmış şerhleriydi. İbn Havkal ise dolaştığı İslâm ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı siyasi, idarî ve iktisadî coğrafyaya dair bilgileri seleflerinin eserleriyle karşılaştırarak ortaya gerçek ve müstakil bir çalışma koymuştur. Onun özellikle, bir bölge hakkında bilgi verdiği zamanki durumundan başka daha önceki siyasi durumuna ve geçirdiği değişikliklere de işaret etmesi dikkat çeker. İslâm coğrafyacılarının eserleri arasında, çeşitli bölgelerde üretilen ve ticaret yapılan mallara dair en çok ve en sağlam bilgileri veren onun eserdir ve bu konuda en güzel örneği Mâverâünnehir bölgesine ayırdığı bölüm teşkil eder.

İbn Havkal'in kitabı uzun bir çalışmanın ürünü olup ikisi müellifin kendi hayatında olmak üzere üç kere telif edilmiştir. Günümüze kadar gelen nüshalardan anlaşıldığına göre bunların ilki, Seyfüddevele el-Hamdânî'ye (ö. 356/967) sunulmuş, Hamdânîler hakkında tenkitler ihtiva eden ikincisi ise 367 (977) yılında tamamlanmıştır. 378'de (988) meydana getirildiği sanılan üçüncü telif müellifin ölümünden sonra bazı ilâveler yapıldığı anlaşılmaktadır. Eser ilk defa Michael Jan de Goeje tarafından *Bibliotheca geographorum arabicorum* serisinin II. cildi olarak yayımlanmıştır (Leiden 1873). Daha sonra Johannes Heindrik Kramers, başta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (III. Ahmed, nr. 3346) nüsha olmak üzere çeşitli yazmalarla de Goeje neşrini ve daha sonraki müelliflerin eserden yaptıkları iktibasları karşılaştırarak tenkitli neşrini yapmıştır (Leiden 1938-1939, 1967; tıpkıbasım nşr. Fuat Sezgin, *Islamic Geography* serisi içinde, c. XXXV, Frankfurt 1992). Kramers ayrıca eseri Fransızca'ya tercüme etmiş ve bu tercüme Gaston Wiet tarafından yeniden gözden geçirilerek yayımlanmıştır (*Configuration de la terre*, I-II, Paris-Beyrut

1964). Eser William Ouseley tarafından İngilizce'ye (*The Oriental Geography of Ibn Haukal*, London 1800; tıpkıbasım, nşr. Fuat Sezgin, *Islamic Geography* serisi içinde, c. XXX, Frankfurt 1992) ve Ca'fer Şiâr tarafından Farsça'ya (Tahran 1345) tercüme edilmiştir. Eserin Mâverâünnehir ve Türkler'le ilgili kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 162-173, 207-246). İbn Havkal'in Sicilya hakkında ayrı bir kitap yazdığı bilinmekteyse de esere henüz rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Havkal, *Şûretü'l-arz; Keşfü'z-zunûn*, II, 1664; Serkis, *Mu'cem*, I, 90-91; S. M. Ali, *Arab Geography*, Aligarh 1960, s. 64-68; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, I, 200-205; A. Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusq'au milieu du XIe siècle*, Paris 1967, s. 299-309; a.mlf., "İbn Hâwkal", *EP²* (Fr.), III, 810-811; Sarton, *Introduction*, I, 674; Zekî Muhammed Hasan, *er-Reh'hâletü'l-müslimün fi'l-'uşûri'l-vüştâ*, Beyrut 1401/1981, s. 39-42; J. Vernet, "İbn Hâwkal Ebü'l-Kâsım Muḥammed" (trc. Bahâeddin Hürremşâhî), *Zindegînâme-i 'İlmî-yi Dânişverân*, Tahran 1367, I, 373; *Studies on Ibn Hâwqal and Al-Istahri* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-reh'hâletü'l-müslimün*, Cidde, ts., s. 117-127; Abdurrahman Hamide, *A'lâmü'l-coğrafiyyine'l-'Arab ve muktetafât min âşârihim*, Dimaşk 1416/1995, s. 210-233; Francesco Gabrieli, "İbn Hâwqal e gli Arabi di Sicilia", *RSO*, XXXVI (1961), s. 245-253; Nehemia Levtzion, "İbn-Hawqal, the Cheque and Awdaghost", *JAfr.H*, IX/2 (1968), s. 223-233; Jean-Claude Garcin, "İbn Hawqal, l'orient et le Maghreb", *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée*, XXXV, Aix-en-Provence 1983, s. 77-91; William Granara, "İbn Hawqal in Sicily", *Elif*, III, Kahire 1983, s. 94-99; Abdurrahman Tili, "La Sicilia Descrita Della Penna de un Autore del X Secolo: Ibn Hawqal", *Sharq al-Andalus*, VI, Alicante 1989, s. 23-32; C. van Arendonck, "İbn Havkal", *JA*, V/2, s. 747; Anas B. Khalidov, "İbn Hâwqal", *Elr.*, VIII, 27-28; Ca'fer Şiâr, "İbn Hâwkal", *DMBİ*, III, 381-384.

RAMAZAN ŞEŞEN

İBN HAVŞEB

(ابن حوشب)

Ebü'l-Kâsım Hasen b. Ferec (Ferah)
b. Havşeb en-Neccâr el-Kûfî
(ö. 302/915)

Yemen'de
ilk İsmâîlî Devleti'ni kuran dâî.

Kûfe'nin Ners bölgesinde yerleşmiş, İsnâaşeriyye'ye mensup bir ulemâ ailesinin çocuğudur. Mansûr'ü'l-Yemen olarak da tanınır. İsmâîlî kaynaklarında Hz. Ali'nin

kardeşi Akil b. Ebû Tâlib soyundan geldiği ileri sürülmektedir (İdrîs İmâdüddin, *Târîhu'l-hulefâ'i'l-Fâtmiyyin*, s. 59). Gençliğinde Kur'an, hadis ve fıkıh öğrenen İbn Havşeb ailesinin diğer fertleri gibi bir Şiî İsnâaşeri olarak yetişti. Büyük bir ihtimalle İsmâîliyye'nin o devirdeki imamı, Ubeydullah el-Mehdî'nin babası Hüseyin b. Ahmed veya Habîb el-Mektûm ile (bk. HABİB el-MEKTÛM) Kûfe'de karşılaşması hayatının seyrini değiştirdi. İbn Havşeb'i Dicle kenarında Kur'an okurken gören imam ona okuduğu âyetlerle ilgili bazı sorular sordu, cevap alamayınca bunların anlaşılması için te'vil gerektiğini, te'vili bilen kimselerin de mevcut olduğunu söyledi. Daha sonra bu zatın İsmâîliyye'nin imamı olduğunu öğrenen İbn Havşeb, onun düşüncelerinin etkisiyle İsnâaşeriyye'nin gâib imam anlayışından uzaklaşarak İsmâîliyye mezhebini benimsedi. İmam kendisine sembolik bir üslûpla hikmetin, rûknün, dinin ve Kâbe'nin Yemenliler'le güç kazanacağını söyledikten sonra beklenen zamanın yaklaştığını belirterek Allah rızası için bir seyahate çıkmaya hazır olup olmadığını sordu. İbn Havşeb hazır olduğunu söyleyince imam da ona kendisini, yakında Kûfe'ye gelmesi beklenen Yemenli Ali b. Fazl el-Ceyşânî ile birlikte Yemen'de İsmâîliyye da'vetini yaymakla görevlendirdiğini bildirdi.

İbn Havşeb, Ali b. Fazl ile beraber 267 (881) yılı sonunda Mekke'ye gitmek üzere Kûfe'den ayrıldı. Aynı yıl hac vazifesini ifa eden iki dâî, aralarındaki iş birliğini sürdürmek, irtibatı kesmemek ve gerektiğinde yardımlaşmak üzere sözleşti. Ali b. Fazl memleketi Ceyşân'a, İbn Havşeb de San'a'ya gitmek üzere yola çıktı.

İsmâîliyye mezhebini San'a'nın batısında bulunan Aden Lâa'da yaymakla görevlendirilen İbn Havşeb, önce Hindistan'la deniz ticaretinin yapıldığı Aden Ebyen'e gitti. Burada kendisini pamuk tâciri gibi göstererek Aden Lâa'ya nasıl gidileceğini öğrendi ve ardından oraya giden bir kervana katıldı. Kendisinin bir ilim adamı olduğunu söyleyince kafiledelikler dinlerini öğrenmek için bir hoca aradıklarını, Aden Lâa'da kalırsa bütün ihtiyaçlarını karşılayacaklarını belirttiler. İbn Havşeb hemen faaliyete başlamayıp iki yıl boyunca takıy-yey yaptı; şöhreti kısa zamanda Aden Lâa'ya aştı. Yemen'in batısında bulunan kabilelerin birçoğu ona bağlandı. Halka kendilerini İslâm'a en uygun tarzda idare edeceğini söyleyen İbn Havşeb zekâtı toplayıp gerekli yerlerde sarfetmeye başladı. Bu yıllarda bölgeye hâkim olan Hivâfîler'in